

Η Θεσσαλονίκη στο λυκαυγές της νέας εποχής

Δημήτρης Ι. Κυρτάτας

Η ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά την ύστερη αρχαιότητα γράφεται με μεγάλη δυσκολία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πόλη αυτή ήταν το σημαντικότερο κέντρο της Μακεδονίας και ευρύτερα της βαλκανικής χερσονήσου. Τα φιλολογικά τεκμήρια ωστόσο με τα οποία θα μπορούσε ο ιστορικός να παρακολουθήσει τη διαδρομή και τους ρυθμούς της είναι λιγοστά και τελείως αποσπασματικά. Κάποιες ιστορίες της πόλης που γράφτηκαν στην αρχαιότητα έχουν για λόγους μάλλον τυχαίους χαθεί χωρίς να αφήσουν ίχνη.

Αν είναι σήμερα εφικτή μια αποτίμηση της Θεσσαλονίκης κατά τον τρίτο, τέταρτο και πέμπτο μεταχριστιανικό αιώνα αυτό οφείλεται σχεδόν αποκλειστικώς στην ανεύρεση και την αξιολόγηση τεκμηρίων από αρχαιολόγους και επιγραφολόγους. Για τις σχέσεις της πόλης με τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, για την καθημερινή ζωή, την οικονομία, τα προβλήματα άμυνας, τη θρησκεία, ακόμα και για την πλούσια πνευματική παραγωγή της ομιλούν, σχεδόν αποκλειστικώς, τα υλικά κατάλοιπα. Περιστασιακώς μόνον κάποιες φιλολογικές μνείες έρχονται να επιβεβαιώσουν αυτό που γνωρίζει ήδη ο αρχαιολόγος ή να προσθέσουν χαρακτηριστικές λεπτομέρειες.

Η Θεσσαλονίκη ήταν μια πόλη σε διαρκή ακμή. Από την ίδρυσή της έως σήμερα δεν έχασε ποτέ ούτε την οικονομική ούτε τη στρατηγική της σημασία. Οι συνθήκες διαρκώς άλλαζαν και αλλάζουν· μαζί τους ο τρόπος με τον οποίο εκπλήρωνε και εκπληρώνει την αποστολή της. Αλλά ποτέ δεν επισκιάστηκε από κάποια άλλη γειτονική πόλη, παρά τις τιμές που αξιώθηκε να λάβει κάποια στιγμή η Βέροια, και ποτέ δεν συρρικνώθηκε, όπως για παράδειγμα η άλλη μακεδονική πρωτεύουσα, η Πέλλα, για την οποία γράφει ο Λουκιανός ότι στις μέρες του δεν ήταν παρά ένα ταπεινό χωριό. Αντιθέτως, η Θεσσαλονίκη της εποχής χαρακτηρίζεται ως *μεγίστη* και *πολύανθρωπος* πόλη της Μακεδονίας. Ακόμα και στον δύσκολο τρίτο αιώνα, όταν η αυτοκρατορία κλυδωνίστηκε και κλονίστηκε, η Θεσσαλονίκη βγήκε ενισχυμένη κερδίζοντας τιμητικούς τίτλους, οργανώνοντας οικουμενικούς αγώνες και γνωρίζοντας κάποια οικονομική ευεξία.

Βασικό πλεονέκτημα της πόλης ήταν πάντα η θέση της, η πρόσβασή της στην Εγνατία οδό και τη θάλασσα, κτισμένη καθώς ήταν στο μυχό ενός μεγάλου κόλπου. Τα γνωστά και μόνιμα αυτά χαρακτηριστικά απέκτησαν τον τέταρτο αιώνα μιαν ιδιαίτερη βαρύτητα. Το σύστημα της τετραρχίας που καθιέρωσε ο Διοκλητιανός (284-305) απαιτούσε περισσότερα διοικητικά κέντρα και η Θεσσαλονίκη έγινε ευλόγως ένα από αυτά.

Η επιλογή της από τον Γαλέριο το 299 ως έδρα διαμονής του είναι ευρύτατα γνωστή εξ αιτίας της αψίδας

που ανέγειρε μετά από θριαμβευτική νίκη επί των Περσών καθώς και εξ αιτίας του ανακτορικού του συγκροτήματος που περιλάμβανε την περίφημη Ροτόντα. Είναι ωστόσο επίσης γεγονός ότι κανένας μεταγενέστερος αυτοκράτορας δεν μπορούσε να την αγνοήσει. Όταν μάλιστα στο τέλος του τέταρτου αιώνα η αυτοκρατορία χωρίστηκε σε ανατολικό και δυτικό τμήμα, η Θεσσαλονίκη έγινε ο μόνιμος και σταθερός κόμβος διέλευσης και παραμονής. Οι αυτοκράτορες της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης μπορούσαν να την επιλέξουν ως τόπο συνάντησης ακόμα και για δυναστικούς γάμους· μοιράζοντας την απόσταση, όπως έλεγαν στη διπλωματική γλώσσα.

Θα μπορούσε να παρακολουθήσει κανείς την ιστορία της πόλης παρατηρώντας τα τείχη της, την επέκτασή τους και τις συχνές επισκευές τους. Τα κατάλοιπα των τειχών, που δεσπόζουν ακόμα επιβλητικά σε πολλά σημεία, έχουν γίνει αντικείμενο έρευνας εδώ και έναν περίπου αιώνα, επιτρέποντας πλέον στο μελετητή να σχηματίσει μια συνολική και έγκυρη εικόνα. Πρώτη διαπίστωση είναι ότι από την ίδρυση της πόλης, τα τείχη συνεχώς επισκευάζονταν. Η σημαντικότερη επέκταση έγινε στα ρωμαϊκά χρόνια και περιέλαβε όχι μόνο ολόκληρο το τμήμα της πόλης που είχαν οχυρώσει οι μακεδόνες βασιλείς αλλά και ευρύτερες άλλες περιοχές φθάνοντας έως τη θάλασσα. Όλα τα σημαντικά κέντρα της πόλης, από την ίδρυσή της έως σήμερα βρίσκονταν πάντα εντός των ρωμαϊκών τειχών. Έτσι μόνο από τύχη και όταν το θέλουν οι μεγάλες οικοδομικές ανακατασκευές συμβαίνει ο αρχαιολόγος να ανακαλύπτει νέα και πολύτιμα στοιχεία.

Οι κατά καιρούς προσθήκες και οι επισκευές των τειχών παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Άλλοτε είναι προσεκτικά σχεδιασμένες και επιβεβαιώνουν την αυτοκρατορική μέριμνα, άλλοτε πάλι είναι βιαστικές, όπως απαιτούσαν οι ανάγκες της στιγμής και οι φόβοι των επαπειλούμενων επιδρομών. Ορισμένες επεμβάσεις μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια και είτε να αποδοθούν σε συγκεκριμένους αυτοκράτορες είτε να συνδυαστούν με γνωστές εισβολές κυρίως Γότθων κατά τον τρίτο και τον τέταρτο αιώνα ή Ούννων τον πέμπτο. Τα τείχη αυτά απέτρεψαν τις περισσότερες φορές τους εισβολείς, αλλά προστάτεψαν την πόλη και σε περιπτώσεις πολιορκίας.

Η χωροθέτηση των διοικητικών και οικονομικών δραστηριοτήτων έχει επίσης προσδιοριστεί με αρκετή ακρίβεια. Όπως δείχνει η αρχαιολογική έρευνα, υπάρχει μια σταδιακή μετατόπιση από το δυτικό τμήμα της πόλης προς το κέντρο και αργότερα, με τις οικοδομικές δραστηριότητες του Γαλερίου, στο ανατολικό. Άλλωστε η ρωμαϊκή θριαμβική ασίδα του 42 π.Χ. βρισκόταν στη δυτική πύλη, ενώ η θριαμβική ασίδα του Γαλερίου ανυψώθηκε στην ανατολική. Αλλαγές τέτοιας κλίμακας ήταν αποτέλεσμα όχι μονάχα νέων αναγκών αλλά και ισχυρής βούλησης. Οι πραγματικές αιτίες των πολεοδομικών παρεμβάσεων μας διαφεύγουν αλλά ο συμβολισμός τους είναι αποκαλυπτικός. Η Θεσσαλονίκη στρεφόταν όλο και περισσότερο προς την ανατολή: αντί να κοιτάζει προς την πύλη που οδηγούσε στη Ρώμη κοίταζε πλέον προς την πύλη που οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη.

Το μέγιστο μέρος του πληθυσμού κατοικούσε μέσα στην τειχισμένη ρωμαϊκή πόλη. Μπορούμε βασίμως να υποθέσουμε ότι οι περισσότεροι κάτοικοι ασχολούνταν με αγροτικές εργασίες. Διανύοντας καθημερινώς μικρές ή και σχετικώς μεγάλες αποστάσεις εργάζονταν στους αγρούς. Στις περιόδους αιχμής, κατά τη σπορά και το θέρος, ορισμένοι από αυτούς θα διανυκτέρευαν στα αγροτικά τους καλύβια. Μέσα στην πόλη πάντως κατοικούσαν επίσης πολυάριθμοι τεχνίτες και εμπορευόμενοι κάθε είδους. Οι αρχαιολογικές έρευνες έχουν εντοπίσει πολλές από τις βασικές τοποθεσίες όπου ήταν εγκαταστημένες οι διάφορες συντεχνίες. Ορισμένες, όπως αυτή των χαλκοματάδων, εμφανίζουν μάλιστα εντυπωσιακή συνέχεια μέσα στο χρόνο.

Στην πόλη κατοικούσαν ασφαλώς πολλοί κρατικοί υπάλληλοι και ένας μεγάλος αριθμός στρατιωτών. Το ίδιο το μήκος των τειχών αλλά και οι πληροφορίες για νικηφόρες αποκρούσεις επιδρομέων βεβαιώνουν ότι οι

στρατιώτες δεν θα ήταν μόνο παράγοντας της καθημερινής ζωής αλλά και σημαντική πηγή εσόδων για την πόλη. Σε εποχές ειρηνικές, οι στρατιώτες θα εργάζονταν για τις επισκευές ή τις επεκτάσεις των τειχών.

Τα κατάλοιπα πολυτελών επαύλεων που έρχονται στο φως είναι αψευδείς μάρτυρες μιας ισχυρής και ευημερούσας ανώτερης τάξης που επέλεγε ακόμα εκείνη την εποχή να κατοικεί εντός των τειχών. Η επιλογή αυτή γινόταν τόσο για ασφάλεια όσο και για τις ανέσεις που προσέφερε η αστική ζωή και ο πολιτισμός της.

Ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού θα ήταν ασφαλώς δούλοι. Η αρχαιολογία δυσκολεύεται να τους εντοπίσει ακόμα και όταν ο ιστορικός έχει ασφαλείς μαρτυρίες για την παρουσία τους. Μέσα στα αστικά κέντρα, οι δούλοι απασχολούνταν στις ίδιες ακριβώς εργασίες με τους ελεύθερους κατοίκους και μόνο στα πολύ εύπορα νοικοκυριά κατοικούσαν σε ιδιαίτερους και κάπως αναγνωρίσιμους χώρους. Το μέγεθος της Θεσσαλονίκης πάντως και ο πλούσιος οικονομικός της βίος δεν αφήνουν αμφιβολία ότι η συγκέντρωση δούλων θα ήταν εξαιρετικώς υψηλή εκείνη την εποχή. Η δυνατότητα που είχαν αρκετοί από αυτούς να συγκεντρώνουν από την εργασία τους κάποιο πλεόνασμα και να εξαγοράζουν με αυτό την ελευθερία τους θα γέμιζε την πόλη με έναν επίσης σημαντικό αριθμό απελεύθερων. Σε αντίθεση με τους δούλους, οι απελεύθεροι άφηναν πολύ συχνά τα σημάδια της παρουσίας τους σε επιτύμβια και επιγραφές.

Στη ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη κατέφθαναν άνθρωποι από όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας. Πολλοί προέρχονταν από την Ιταλία και τη Ρώμη, άλλοι από την Ασία. Τη βάση του πληθυσμού αποτελούσαν ασφαλώς οι ελληνόφωνοι αλλά στην καθημερινή ζωή θα ακούγονταν στην αγορά και τους δρόμους πολλές γλώσσες. Τα λατινικά ήταν έτσι κι αλλιώς γλώσσα της διοίκησης και των στρατιωτών και σε ένα βαθμό είχαν διεισδύσει σε ευρύτερα στρώματα. Μαρτυρημένη είναι και η παρουσία πολλών Εβραίων που συναθροίζονταν στη συναγωγή ή, ενδεχομένως, στις συναγωγές της πόλης.

Για τη θρησκευτική τους λατρεία, οι περισσότεροι κάτοικοι επέλεγαν κάποιο από τα πολλά ιερά. Στα παλαιά και παραδοσιακά, κατάλοιπα των οποίων έχει φέρει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, είχαν προστεθεί ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια ναοί ανατολικών θεών και μάλιστα Αιγυπτίων. Σε αυτά περιλαμβάνονταν το Σαραπίο, το Ισείο και το Οσιριήο. Παρόμοια διείσδυση παρατηρείται σε πολλά μέρη της Ελλάδας αλλά στη Θεσσαλονίκη το φαινόμενο ήταν ίσως εντονότερο. Μαζί με τον ανατολικής προέλευσης πληθυσμό, ιδιαίτερη κλίση στις λατρείες αυτές είχαν αρκετοί κάτοικοι ρωμαϊκής καταγωγής. Η θρησκευτική εξέλιξη πάντως που προετοίμαζε τη Θεσσαλονίκη για τη νέα εποχή ήταν η εμφάνιση του χριστιανισμού.

Σύμφωνα με τις Πράξεις των αποστόλων, ο Παύλος οραματίστηκε κάποια στιγμή ότι είχε έρθει η ώρα να κηρύξει το ευαγγέλιο στη Μακεδονία. Προσπερνώντας τα χωριά και τις κώμες επέλεξε για διαμονή, όπως συνήθιζε, σημαντικές και πολυπληθείς πόλεις. Ξεκίνησε από τους Φιλίππους, στάθηκε λίγο στη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια για να οδηγηθεί από εκεί στην Αθήνα και την Κόρινθο. Η περιγραφή αλλά και οι επιστολές του ίδιου του αποστόλου δίνουν την εντύπωση ότι το εγχείρημα στη Μακεδονία δεν ήταν ιδιαιτέρως επιτυχές. Αν δεν υπήρχε άλλωστε η μοναχική μαρτυρία της *Καινής Διαθήκης*, ο ιστορικός δεν θα γνώριζε ότι στη Θεσσαλονίκη του πρώτου και του δεύτερου αιώνα υπήρχαν χριστιανοί. Προφανώς η πρώτη χριστιανική κοινότητα της πόλης ήταν ευάριθμη. Ακόμα και λιγοστοί χριστιανοί ήταν πάντως σε θέση να πληροφορήσουν τους φίλους και τους γνωστούς τους που κατοικούσαν σε άλλα μέρη της Μακεδονίας.

Όπως βεβαιώνει η σύντομη περιγραφή των Πράξεων, οι πρώτοι αποδέκτες του μηνύματος προέρχονταν κυρίως από μια συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων που αισθάνονταν ήδη μεγάλη έλξη για τον ιουδαϊσμό χωρίς να έχουν προσχωρήσει σε αυτόν πλήρως. Ο ίδιος ο Παύλος υποστήριζε ότι πριν από τη μεταστροφή τους οι

Θεσσαλονικείς χριστιανοί λάτρευαν τα είδωλα αλλά ο χαρακτηρισμός αυτός δεν αποκλείει εκείνους που ήδη σέβονταν βασικές αρχές του ιουδαϊσμού.

Η δεύτερη μεγάλη ομάδα που κατονομάζεται στις Πράξεις είναι γυναίκες με κάποια οικονομική επιφάνεια. Σε αρκετές περιπτώσεις οι γυναίκες αυτές διηύθυναν επιχειρηματικές δραστηριότητες και διέθεταν αυτονομία κινήσεων και επιλογών. Τέτοια ήταν η Λυδία την οποία προσηλύτισε ο Παύλος στους Φιλίππους. Μια τρίτη κατηγορία ανθρώπων πολύ δεκτική στο ευαγγελικό κήρυγμα ήταν οι απελεύθεροι των πόλεων. Έχοντας κερδίσει την ελευθερία τους συνήθως μετά από σκληρή και επιτυχή εργασία αναζητούσαν πολλές φορές νέα ταυτότητα και κοινωνική στήριξη σε θρησκευτικούς θιάσους. Οι πρώτοι χριστιανοί δεν προέρχονταν από την αριστοκρατία, μολονότι αρκετοί ήταν ευκατάστατοι. Οι περισσότεροι, όπως μπορούμε να εικάσουμε από τα λόγια του Παύλου, ήταν χειρώνακτες. Από τους δύο Θεσσαλονικείς που τον συνόδευαν σε περιοδείες του, ένας είχε ελληνικό όνομα και ένας λατινικό. Κάποια μικρή επιτυχία σημείωσε ο πρώιμος χριστιανισμός και μέσα στο στρατό. Οι περισσότεροι στρατιώτες πάντως που είχαν θρησκευτικές ανησυχίες προσχωρούσαν στο μιθραϊσμό.

Κρίνοντας από τη γενικότερη κατάσταση που επικρατούσε στην αυτοκρατορία, ο ιστορικός οδηγείται στο συμπέρασμα ότι ο χριστιανισμός θα πρέπει να έπιασε ρίζες στη Θεσσαλονίκη από την εποχή που αυτοκράτορας ήταν ο Κόμοδος (180-192). Όταν στην αρχή του τέταρτου αιώνα οι πρώτοι θεσσαλονικείς μάρτυρες αρχίζουν να προβάλλουν στις γραπτές πηγές καθίσταται σαφές ότι προέρχονταν από αυτές ακριβώς τις ομάδες και κοινωνικές κατηγορίες ανθρώπων που υπερεκπροσωπούνταν στη ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη. Ο ρόλος των γυναικών στην ανατροφή των παιδιών και οι κλειστές οικογενειακές σχέσεις που χαρακτήριζαν τους χριστιανούς συνέβαλαν στη γοργή ανάπτυξη του νέου θρησκευτικού κινήματος.

Το 303, μετά από μια περίπου εικοσαετία επιτυχούς διακυβέρνησης, ο Διοκλητιανός αποφάσισε να τερματίσει την ανεκτική του στάση έναντι των χριστιανών. Τα μέτρα που έλαβε με τη γνωστή του αποφασιστικότητα οδήγησαν σε αυτό που έχει ονομαστεί Μεγάλος Διωγμός. Οι πιστοί αιφνιδιάστηκαν. Πολλοί υπέκυψαν στις πιέσεις, άλλοι κρύφτηκαν, ορισμένοι επέλεξαν το θάνατο. Μια ομάδα επτά πιστών από τη Θεσσαλονίκη και ενδεχομένως γειτονικές περιοχές βρέθηκε στα χέρια των αρχών. Το μαρτυρολόγιό τους που βασίζεται στα πρακτικά της δίκης προσφέρει αρκετές χρήσιμες λεπτομέρειες. Όλοι οι συλληφθέντες ήταν νέοι, οι πέντε γύρω στην εφηβεία. Οι έξι από τους επτά ήταν κοπέλες και νεαρές γυναίκες· οι τρεις από αυτές ήταν αδελφές. Η μία, ήδη χήρα, βρισκόταν σε κατάσταση προχωρημένης εγκυμοσύνης. Όλοι οι συλληφθέντες εμφανίστηκαν στο δικαστήριο χωρίς προστάτη και με αρκετή ελευθερία κινήσεων.

Πριν από τη σύλληψή τους, οι τρεις αδελφές είχαν καταφύγει για ένα περίπου χρόνο στο γειτονικό βουνό ☒ πιθανότατα το Χορτιάτη. Η φυγή δεν ήταν παράπτωμα. Ακόμα και επίσκοποι προσπαθούσαν συχνά να κρυφτούν από τις αρχές περιμένοντας να καταλαγιάσει η διωκτική μανία. Μετά τη σύλληψη, οι χριστιανοί όφειλαν ωστόσο να παραμείνουν σταθεροί στην πίστη τους. Για κάποιο λόγο οι κοπέλες μετακινήθηκαν από τον τόπο όπου είχαν καταφύγει και έγιναν αντιληπτές. Φαίνεται πιθανό ότι αρχικώς βρισκόταν μαζί τους και ο σύζυγος της εγκυμονούσας. Όταν έχασε τη ζωή του, οι αδελφές δεν μπορούσαν να παραμείνουν πλέον μόνες στην ύπαιθρο. Αυτά είναι ωστόσο απλές εικασίες. Στο δικαστή οδηγήθηκαν μαζί με άλλους τέσσερις χριστιανούς. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι οι αδελφές γνώριζαν τους υπόλοιπους αλλά αυτό μπορούμε να το θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο. Ήταν πάγια τακτική όσων συλλαμβάνονταν να ομιλούν μόνο για τον εαυτό τους και για λογαριασμό τους. Όσο ήταν δυνατόν απέφευγαν να δίνουν πληροφορίες για άλλους πιστούς.

Σύμφωνα με την αρχική απόφαση του δικαστή οι δύο μεγαλύτερες αδελφές καταδικάστηκαν σε θάνατο και

οδηγήθηκαν στην πυρά. Οι υπόλοιποι, λόγω του νεαρού της ηλικίας, κλείστηκαν στη φυλακή. Μία από τις φυλακισμένες ανακρίθηκε σύντομα για δεύτερη φορά επειδή, όπως προέκυψε από έρευνα, είχε αποκρύψει χριστιανικά συγγράμματα. Καταδικάστηκε σε καταναγκαστική εργασία σε πορνείο. Όταν έγινε σαφές ότι δεν την πλησίαζε κανείς, οδηγήθηκε και αυτή στην πυρά.

Επτά μάρτυρες από μια πόλη σαν τη Θεσσαλονίκη στην περίοδο των Μεγάλων Διωγμών δεν είναι πολλοί. Η τεκμηρίωση είναι ασφαλώς πολύ επιλεκτική και δεν επιτρέπει να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Είναι ενδιαφέρον πάντως ότι το μαρτυρολόγιο κάνει λόγο μόνο για νέους ανθρώπους, χωρίς να μνημονεύει ιερείς, επισκόπους ή άλλους πρεσβύτες. Η χριστιανική κοινότητα της πόλης δίνει την εντύπωση ότι ήταν μικρή και σχετικά νέα. Οι μάρτυρες εμφανίστηκαν στο δικαστήριο δίχως καμία συμπαράσταση και στην εκτέλεση οδηγήθηκαν μόνοι χωρίς να γίνεται λόγος, όπως σε άλλες περιπτώσεις, για συγκεντρωμένο πλήθος ή για κρυμμένους οπαδούς.

Ο δικαστής προσπάθησε να εκμαιεύσει πληροφορίες και για άλλους χριστιανούς, μολονότι δεν επέδειξε κανέναν ιδιαίτερο ζήλο στο ζήτημα αυτό. Η πρώτη του σκέψη πήγε στο οικογενειακό περιβάλλον από το οποίο θα μπορούσαν να έχουν διδαχτεί τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις οι συλληφθέντες. Η δεύτερη σκέψη του πήγε στο γειτονικό περιβάλλον. Ζήτησε να πληροφορηθεί εάν είχαν συμπαραστάτες την περίοδο που κρύβονταν. Τρεις αδελφές δεν θα μπορούσαν να ζήσουν μόνες σε ένα βουνό για ένα χρόνο δίχως συνεργούς. Στις ερωτήσεις του δεν έλαβε πάντως καμία σαφή απάντηση.

Για την κοινωνική θέση των μαρτύρων από τη Θεσσαλονίκη έχουμε μία και μοναδική αλλά πολύ ενδιαφέρουσα ένδειξη. Στο σπίτι των τριών αδελφών βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός χριστιανικών συγγραμμάτων. Στο μαρτυρολόγιο (που περιέχει άφθονους λατινικούς όρους) γίνεται λόγος για διφθέρες, βιβλία, πινακίδες, κωδικέλλους, σελίδες γραφών, γράμματα και γραμματεία. Για τη μεταφορά τους χρειάστηκαν κιβώτια. Τι ακριβώς εννοείται με καθέναν από τους όρους αυτούς δεν είναι σαφές. (Στο μαρτυρολόγιο γίνεται επίσης λόγος για υπομνήματα και για χάρτη στον οποίο ο δικαστής έγραψε την απόφασή του.) Είναι πάντως φανερό ότι η χριστιανική συλλογή ήταν μεγάλη και ότι τόσο τα υλικά της γραφής όσο και η μορφή των συγγραμμάτων παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία.

Οι εθνικοί της εποχής έγραφαν συνήθως τα σημαντικά τους κείμενα σε παπύρους τους οποίους δίπλωναν σε ρολά. Οι χριστιανοί αντιθέτως επέλεξαν από νωρίς να αντιγράφουν τα ιερά τους κείμενα σε κώδικες που είχαν το σχήμα και τη μορφή των σημερινών βιβλίων. Το καταλληλότερο υλικό για τους κώδικες ήταν η περγαμηνή. Είναι λοιπόν εύλογο να υποθέσουμε ότι η βιβλιοθήκη των τριών αδελφών περιλάμβανε ευαγγέλια, επιστολές (πιθανότατα του Παύλου) καθώς και υπομνήματα ή σημειώσεις. Βρισκόμαστε ακριβώς στην εποχή που οι χριστιανοί είχαν αρχίσει να ξεκαθαρίσουν το περιεχόμενο του ιερού κανόνα της *Καινής Διαθήκης*. Όπως και να έχει το ζήτημα, η κατοχή του υλικού αυτού προϋπέθετε οικονομική επιφάνεια και μόρφωση, η οποία και πάλι συνεπαγόταν κάποια ευμάρεια.

Στη διάρκεια των Μεγάλων Διωγμών, η Θεσσαλονίκη είχε και τον στρατιωτικό της μάρτυρα, μολονότι ο μύθος επισκίασε την ιστορία του αγίου Δημητρίου. Σύμφωνα με το μαρτυρολόγιό του, ο Δημήτριος ήταν γόνος επιφανούς οικογενείας και είχε τιμηθεί με το αξίωμα του συγκλητικού. Εάν η πληροφορία αυτή είναι ακριβής τότε επρόκειτο για μια ιδιαίτερη περίπτωση. Ο χριστιανισμός δεν είχε διεισδύσει ακόμα στα ανώτατα κλιμάκια της κοινωνικής πυραμίδας. Γίνεται πάντως λόγος και για δυο ακόμα πιστούς, ο ένας ήταν μάλλον φτωχός άνθρωπος του δήμου, ο άλλος ήταν ο δούλος του αγίου. Με τρόπο διακριτικό κάνει την παρουσία του και ένα ανώνυμο πλήθος που εάν δεν είχε προσχωρήσει στο χριστιανισμό, άκουγε πάντως με συμπάθεια τη διδαχή του Δημητρίου.

Τον αιφνιδιασμό των διωγμών διαδέχτηκε ο αιφνιδιασμός της μεταστροφής του Κωνσταντίνου (312-337). Σε πολλά ζητήματα ο Κωνσταντίνος συνέχισε την πολιτική του Διοκλητιανού και της τετραρχίας μέσα από την οποία αναδείχθηκε, σε αλλά όμως καινοτόμησε. Το πρώτο ήταν η επιλογή της αρχαίας πόλης του Βυζαντίου για την οικοδόμηση της νέας μεγάλης πρωτεύουσας που θα είχε το όνομά του. Η Θεσσαλονίκη, στην οποία φυλάκιζε και εκτέλεσε το 323 τον τελευταίο μεγάλο του αντίπαλο, τον Λικίνιο, έγινε ο βασικός σύνδεσμος της παλαιάς και της νέας Ρώμης.

Ένα άλλο ζήτημα στο οποίο καινοτόμησε ο Κωνσταντίνος ήταν το θρησκευτικό. Η ενότητα της αυτοκρατορίας δεν θα βασιζόταν πλέον στο σεβασμό των πάτριων θεών αλλά στη νέα θρησκεία των χριστιανών. Ο αυτοκράτορας έριξε όλο του το βάρος για να τη στηρίξει και να την ισχυροποιήσει με εντυπωσιακά αποτελέσματα. Στη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του Ιουλιανού (361-363) έγινε κάποια προσπάθεια επιστροφής στις παραδοσιακές λατρείες. Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, ο Ιουλιανός τιμήθηκε ως ανανεωτής των ιερών. Αλλά το εγχείρημα ήταν βραχύβιο και χωρίς αποτέλεσμα. Η αυτοκρατορία έμελλε να γίνει χριστιανική.

Ο χριστιανισμός έφερε μεγάλη ανανέωση στη θρησκευτική και πνευματική ζωή της αυτοκρατορίας, ριζικότερη από κάθε προηγούμενη. Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, όπως δείχνουν καθαρά τα ταφικά και νεκρικά κατάλοιπα, οι ελληνικές παραδόσεις σμιλεύτηκαν με μια ισχυρή δόση ιουδαϊσμού για να θεμελιώσουν το νέο χριστιανικό ιδίωμα. Ο χριστιανικός παράδεισος που απεικονίζεται με τρόπο εντυπωσιακό στους τάφους των πρώτων χριστιανών είναι πολύ περισσότερο ένας εξελληνισμένος ιουδαϊκός παράδεισος και πολύ λιγότερο μια επιβίωση των Ηλυσίων πεδίων που προορίζονταν για λιγοστούς εκλεκτούς. Οι πρώτοι χριστιανοί διάβαζαν με μεγαλύτερο πάθος την Πεντάτευχο, τους προφήτες και του ψαλμούς από ότι τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Ο παράδεισος τον οποίο επαγγελλόταν ο Δημήτριος, σύμφωνα με το μαρτυρολόγιό του, ήταν ο κήπος των πρωτοπλάστων.

Το μόνο σημαντικό πρόβλημα που συνάντησε ο Κωνσταντίνος ήταν τα εσωτερικά προβλήματα του χριστιανισμού. Η αναζήτηση του ορθού δόγματος για να εξασφαλιστεί η αιώνια σωτηρία ανέδειξε πολλές διαφορετικές εκδοχές του χριστιανισμού που θεωρούνταν ασυμφιλίωτες μεταξύ τους.

Ο Θεοδόσιος Ι (379-395), ο οποίος σχεδόν επέβαλε το χριστιανισμό σε όλη την αυτοκρατορία προωθώντας νέα αντιπαγανιστική νομοθεσία, βρέθηκε, όπως οι περισσότεροι αυτοκράτορες της εποχής εγκλωβισμένος στο πρόβλημα των αιρέσεων. Φθάνοντας στη Θεσσαλονίκη γύρω στο 381 μετά από σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες ασθένησε βαριά και αποφάσισε ότι ήταν η στιγμή να βαπτισθεί χριστιανός, καθώς δεν ήταν σίγουρο ότι θα επέστρεφε ποτέ στην Κωνσταντινούπολη. Η πρώτη και μοναδική ερώτηση που έθεσε στον επίσκοπο της πόλης Ασχόλιο, σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, ήταν ποιο ακριβώς χριστιανικό δόγμα ασπαζόταν. Μόνο όταν βεβαιώθηκε ότι ήταν της επιλογής του αποδέχτηκε το βάπτισμά του. Δεν του ήταν δυνατόν να εμπιστευθεί τη σωτηρία της ψυχής του σε έναν αιρετικό.

Το πρόβλημα των αιρέσεων συγκλόνησε την αυτοκρατορία. Η ανάδειξη του χριστιανισμού ως κυρίαρχης θρησκείας δεν έφερε την ενότητα που προσδοκούσε ο Κωνσταντίνος. Ολόκληρες επαρχίες όπως η Αίγυπτος και η Συρία αποξενώθηκαν από τον κεντρικό κορμό της αυτοκρατορίας για δογματικούς λόγους και όταν απειλήθηκαν από εξωτερικούς εχθρούς δεν έδειξαν την αναγκαία προθυμία για συστράτευση, καθιστώντας την κατάκτηση από Πέρσες και Άραβες ευκολότερη.

Η απόφαση του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου (337-361) να αντικαταστήσει τον επίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Παύλο με άλλον της δικής του δογματικής προτίμησης οδήγησε σε ξέσπασμα του πληθυσμού. Η επέμβαση του στρατού άφησε στο κέντρο της πόλης 3.150 νεκρούς, καθώς λεγόταν με δόση υπερβολής.

Ο Παύλος εξορίστηκε στη Θεσσαλονίκη και από εκεί κατέφυγε στη Ρώμη όπου αναζήτησε τη συνδρομή του πάπα.

Η σφαγή πολλών χιλιάδων Θεσσαλονικέων στον Ιππόδρομο με εντολή του Θεοδόσιου το 390 δεν ήταν πάντως αποτέλεσμα ενδοχριστιανικής ή ευρύτερα θρησκευτικής σύγκρουσης. Την αφορμή είχε δώσει η σύλληψη ενός δημοφιλούς ηνιόχου. Περιοδικά ξεσπάσματα κατοίκων, ακόμα και για σχετικώς ασήμαντες αφορμές, δεν ήταν άγνωστα εκείνη την εποχή. Εκδηλώνονταν προφανώς ως αποτέλεσμα συσσωρευμένης δυσαρέσκειας και αγανάκτησης. Οι αυτοκράτορες από την πλευρά τους αντιδρούσαν με αποφασιστικότητα και σκληρότητα. Ο αριθμός των 7.000 νεκρών που παραδίδεται δεν είναι αξιόπιστος. Οι ιστορικοί της εκκλησίας, από τους οποίους αντλούμε την πληροφορία, δεν ενδιαφέρονταν τόσο πολύ να καταγράψουν με ακρίβεια τα δεδομένα, όσο να εγγράψουν υποθήκες για τις εξελίξεις της εποχής τους. Ο πέμπτος αιώνας βρήκε το χριστιανισμό να κυριαρχεί στη Θεσσαλονίκη. Εντυπωσιακές σε όγκο εκκλησίες οικοδομήθηκαν στα σημαντικότερα σημεία της πόλης. Όπως φανερώνει η περίπτωση της Αχειροποίητης, μόνο μια ισχυρή πολιτική βούληση θα έδινε τη δυνατότητα να αξιοποιηθεί μια τόσο κεντρική τοποθεσία. Ο παγανισμός δεν μπορεί να εξαφανίστηκε ούτε σε έναν ούτε σε δύο αιώνες αλλά οι αυστηροί νόμοι και το πάθος πολλών χριστιανών να τους εφαρμόσουν τον κατέστησαν δυσδιάκριτο και φτωχό σε υλικά κατάλοιπα.

Ο διοικητικός χωρισμός της αυτοκρατορίας τον ύστερο τρίτο αιώνα ανέδειξε τη Θεσσαλονίκη σε κομβικό σημείο επικοινωνίας ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό της τμήμα. Η κατάρρευση πάλι του δυτικού τμήματος τον ύστερο πέμπτο αιώνα την κατέστησε ακόμα σημαντικότερη για την άμυνα της αυτοκρατορίας. Τώρα πλέον η Θεσσαλονίκη δεν βρισκόταν ανάμεσα σε δύο μεγάλες πρωτεύουσες αλλά ήταν η ίδια, κατά κάποιο τρόπο, η δυτική πρωτεύουσα της χριστιανικής πλέον αυτοκρατορίας. Με την ιδιότητα αυτή έμελλε να παίξει το ρόλο της στη μακραίωνη βυζαντινή ιστορία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δ.Β. Γραμμένος (επιμέλεια), *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003 (ιδιαίτερως οι μελέτες της Βικτωρίας Αλλαμανή-Σουρή και της Πολυξένης Αδάμ-Βελένη)
- Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998
- Χ. Μπακιρτζής (επιμέλεια), *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*, Άγρα, Αθήνα 1997
- G.E.M. de Ste. Croix, *Ο χριστιανισμός και η Ρώμη: Διωγμοί, αιρέσεις, ήθη*, μετάφραση Ιωάννα Κράλλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005
- Δ.Ι. Κυρτάτας, *Απόκρυφες ιστορίες*, Άγρα, Αθήνα 2003
- Π.Χρήστου (επιμέλεια), *Τα μαρτύρια των αρχαίων χριστιανών*, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1978
- Άρνολντ Τζόουνς, *Ο Κωνσταντίνος και ο εκχριστιανισμός της Ευρώπης*, μετάφραση Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κέρδος, Αθήνα 1999